

Člověk, pravidla a neslučitelnost

Ve druhém čísle letošního ročníku (67/2012, ss. 177-179) časopisu *Filozofia* vyšla recenze mé knihy *Člověk a pravidla* (autor Marek Mikušiak). Já jsem samozřejmě velmi rád, že moje knihy někdo čte a ještě raději, že někomu stojí za to, aby se nad nimi zamýšlel a psal o nich; mám však pocit, že klíčová část kritiky, která se v uvedené recenzi objevuje, je založena na jistém nedorozumění; a nerad bych, aby se toto nedorozumění šířilo mezi lidmi, kteří si nepřečtou mou knihu ale pouze její recenzi. Samozřejmě vůbec netvrdím, že na uvedeném nedorozumění nemám svůj podíl; v každém případě bych rád vysvětlil, jak ten klíčový bod mého výkladu, totiž vznik jazyka s logiky, doopravdy vidím já.

Recenzent píše:

Aby bolo jasné, ako otázka propozícií súvisí s problematikou pravidiel, Peregrin poznamenáva: *"Ony logické vzťahy vyplývajú a neslučiteľnosti, ktoré jsou ... za konštitúciou propozícií zodpovedné, jsou... vytyčeny námi, užívateľi jazyka, v podobe pravidiel, jimiž se řídíme při používání slov"* (s. 82). Už sa tu črtá zaujímavá filozofická cesta, cesta od činnosti k logike, ktorou sa Peregrin necháva viesť. Vznik fundamentálneho logického vzťahu nezlučiteľnosti (ekvivalentný a azda trochu jasnejší termín je "princíp protirečenia") sa podľa Peregrina konštituuje na základe schopnosti "budúceho človeka" zaviazať sa v určitej situácii pravidlami: *"Představme si projev A, který je nejprve spontánní reakcí na nějakou situaci, například výskyt nebezpečí, a který se pak... vyvine v něco, co je s výskytem této situace spojeno pravidlem - v tom smyslu, že je tento projev v případě výskytu oné situace brán za správný. Současně si představme jiný projev, B, který je spojen se situací, která nemůže nastat současně s tou předchozí, například se situací, kdy žádné nebezpečí nehrozí. Tím se projev A stane neslučitelným s projevem B - nikdy nebude správné tyto dva projevy činit zároveň"* (s. 112). Uvedená explikácia je však problematická, pretože predpokladá vzťah nezlučiteľnosti, základ vytvorenia ostatných pravidiel, ktorý zároveň pomocou určitých *normatívnych postojov "budúceho človeka"* vysvetľuje; záhada existencie rozumných bytostí tak, zdá sa, ostáva záhadou.

Již tady se mi zdá být kořen onoho nedorozumění, o kterém píšu. Kořeny normativity, jak to v knize popisují, podle mne spočívají v tom, že člověk začíná být schopen zaujímat "normativní postoje" k činnostem druhých, to jest postoje, které se manifestují především tím, že je v jejich konání podporuje (vyjadřuje souhlas, odměňuje je, ...) resp. je od něj odrazuje (snaží se jim v takovém konání bránit, trestá je, ...). (To, že takto došlo ke zrodu normativity v rámci lidské fylogeneze, je samozřejmě spekulace, ale zdá se mi, že každý, kdo vychovával nebo vychovává děti, je svědkem toho, jak se u nich takové normativní postoje formují v rámci ontogeneze na základě toho, že k nim takové postoje velice ostentativně zaujímáme my.) Lidé například mohou zaujmout souhlasný normativní postoj k tomu, že se za okolností X dělá (říká) A, a že se za okolností Y dělá (říká) B; a faktem může být, že okolnosti X nemohou nastat současně s okolnostmi Y. Pak nemůže být nikdy správné dělat (říkat) současně A i B – tyto dva akty jsou tedy neslučitelné. Odtud podle mne vede cesta i k neslučiteľnosti mezi výroky jakožto nástroji jistých mluvních aktů.

Všimněme si, že neslučitelnost A a B se odvozuje od neslučitelnosti X a Y – avšak zatímco ta druhá je neslučitelností v tom prostém smyslu, že dvě věci nemohou nastat současně (*kauzální* neslučitelnost – například nemůže svítit slunce a současně být noc), ta druhá je neslučitelností v *normativním* smyslu (nesprávnost činit současně obojí), takže jde o dvě natolik různé věci, že je vlastně problematické hovořit v obou případech o *neslučitelnosti*. Ta první neslučitelnost tu je, můžeme jistě předpokládat, co svět světem stojí, zatímco normativní neslučitelnost se v lůně světa objevila velmi pozdě, především spolu s podivným vývojem jednoho živočišného druhu, nás lidí.

Všimněme si také, a to je s ohledem na kritiku uvedenou v recenzi, že normativní neslučitelnost nemá nic společného s "principem sporu", jak uvádí recenzent. Princip sporu říká, že výrok nemůže platit (být pravdivý) současně se svou negací – jenomže my jsme ve fázi, kdy tu ještě nic jako negace není (nota bene není tu ještě ani nic jako skutečný jazyk). Říkám-li že se A a B stávají neslučitelné, nekonstatuji vůbec nic takového jako princip sporu, říkám, že z uvažovaného nastavení normativních postojů členů uvažovaného společenství vyplývá, že budou považovat současné konání (říkání) A a B za nesprávné (bez ohledu na okolnosti). V rozporu s tím, co říká recenzent, tedy vztah neslučitelnosti nijak nepředpokládám (a už vůbec nepředpokládám nic jako princip sporu) – pouze konstatuji, že začnou-li příslušníci společenství zaujímat normativní postoje a bude-li se rozšiřovat repertoár činností, na které se takové postoje vztahují, dá se předpokládat, že se začnou vyskytovat činnosti, které budou (normativně) neslučitelné (a druhotně může být možné hovořit jako o neslučitelných i o nástrojích takových činností, zejména o určitých typech zvuků, kterým říkáme věty). Pravidla se tedy v žádném smyslu o neslučitelnost neopírají – ale v rámci komplexních soustav pravidel bude mít neslučitelnost tendenci se vyskytovat; a v rámci oné hyperkomplexní soustavy pravidel, která stojí v základě našeho jazyka, vytváří neslučitelnost (spolu s odvoditelností) složitou až filigránskou strukturu.

Podívejme se, co říká recenzent dále:

Bez ohledu na ostatné, na tomto mieste opomenuté čiastkové témy Peregrinovej práce treba povedať, že jednu z najpodstatnejších explikatívnych dištinkcií knihy predstavuje opozícia *prírodný zákon - ľudské pravidlo*. Autor na viacerých miestach prízvukuje: "*Pravidlo se od přírodního zákona zásadně odlišuje tím, že může být porušeno*" (s. 144). S tým potom súvisí aj názor, podľa ktorého pravidlá možno podrobiť kritickej reflexii a prehodnotiť ich (s. 130). Vzhľadom na to je však "pravidlo" nezlučiteľnosti problematické a z čitateľského hľadiska pomerne mäťúce, keďže toto "pravidlo" kritickej reflexii ešte len umožňuje a v procese jeho prehodnocovania sa samo prehodnocovanie stáva absurdným. Opozícia *prírodný zákon - ľudské pravidlo* sa v dôsledku toho zneprehľadňuje.

Mám pocit, že jakákoli nepřehlednost tady zmizí v okamžiku, když si uvědomíme, že ve hře není nic takového, jako je recenzentův princip sporu. Neslučitelnost je jenom určitý jev, který vzniká, abychom tak řekli, v průsečíku pravidel. Jinak se mi rozdíl mezi pravidlem s jemu příslušnou normativní nutností (*nesmím* rozbít sousedovi okno, protože to není správné) a zákonem s jemu příslušnou kauzální nutností (*nemohu* rozbít okno, protože je uděláno z nerozbitného materiálu) jeví jako ne příliš problematický. A podobně neproblematický se mi jeví fakt, že pravidla můžeme měnit a přehodnocovat – pravidla jsou nesena čistě našimi normativními postoji, které lze za určitých okolností (i když ne zcela

podle libosti) změnit. (Samozřejmě že půjde-li o něco jako o přehodnocování v důsledku racionální diskuse či usuzování, pak to už určitá základní pravidla *předpokládá*, a ty tedy tímto způsobem měnit nebudu moci.)

Recenzent pak pokračuje:

Ak totiž neporušiteľnosť prírodných zákonov znamená napríklad to, že "*most v rozporu s prírodnými zákonmi (to jest napríklad na pilířích, které ho neunesou)*" (s. 36) sa nikdy nepodarí postaviť, tak možno analogicky povedať, že neporušiteľnosť vzťahu nezlučiteľnosti znamená, že "propozičný obsah", ktorý je v rozpore so vzťahom nezlučiteľnosti, sa nikdy nepodarí myslieť.

Nerozumím tomu, co by to měl být propoziční obsah, který je v rozporu se vztahem neslučitelnosti. Propoziční obsah, jak já mám tomuto slovnímu spojení tendenci rozumět, je role určitého druhu zvuku v rámci určitých, specifickým způsobem komplexních lidských praktik využívajících spousty dalších druhů zvuků. Pokud nejsou takové praktiky tím správným způsobem strukturovány (zejména vztahy neslučitelnosti a odvoditelnosti), žádný propoziční obsah nevzniká – role typů zvuků v rámci takových praktik pak nejsou takové, aby si zasloužily tento název.

Mám podezření, že celé uvedené nedorozumění vzniká v důsledku toho, že se můj výklad vzniku jazyka a logiky pohybuje směrem, který jde trochu proti zažitým způsobům uvažování. Často se má za to, že *logika* spolu se svými zákony tu je jaksi od nějakého boha či od přírody a její existence vytváří možnost toho, aby vznikaly jazyky – protože jazyky se musejí opírat o nějaké dopředu dané logické struktury. (Extrémnější verzí tohoto pohledu je názor, že dopředu je zde od boha či od přírody celá sémantika, že jazyky mohou vznikat jedině tak, že prostřednictvím jejich výrazů dokážeme pojmenovat takové nadpřirozené významy.) Můj pohled je jiný. Já mám pocit, že o logice nemá smysl hovořit jinak, než v souvislosti s jazykem, a jazyky jsou na světě až od té doby, co jsme na něm my lidé dospěli do určitého velmi pokročilého vývojového stádia.

Musejí se naše jazyky řídit logickými zákony, například principem sporu? Je třeba vidět, že zákon sporu hovoří o *negaci* ('výrok nemůže platit spolu se svou negací'), pro kterou je zase zákon sporu (spolu)konstitutivní ('negace výroku platí jen tehdy, když neplatí negovaný výrok'). Zákon sporu tedy *pro negaci* nemůže neplatit, v triviálním smyslu, ve kterém starý mládenec nemůže být ženatý. Může tu ale nebýt žádná negace (a tak tomu bylo do té doby, než se objevily lidské jazyky), pak tu ale podle mne nejsou ani žádné propozice. Zákon sporu a negace jsou dvě stránky téže mince a jedna z nich nám stěží může pomoci objasnit tu druhou; stejně tak jako jsou dvěma stránkami téže mince logické zákony a propoziční obsah.

Cesta, kterou se ubírám ve své knize, vede k objasnění možnosti vzniku negace i sporu (a obdobně pro další zákony logiky) pomocí pojmu neslučitelnosti, který, jak se snažím ukázat, sám žádný z nich nepředpokládá. Máme-li neslučitelné mluvní akty a potažmo neslučitelné výroky jakožto jejich koreláty, můžeme negací výroku *A* nazvat ten z výroků neslučitelných s *A*, který je odvoditelný z každého jiného výroku neslučitelného s *A*. (Bude-li *A* výrokem *Tohle je celé černé*, pak je jeho negace *Tohle není celé černé* odvoditelná z jakéhokoli výroku, který je s *A* nekompatibilní, třeba z *Tohle je modré*.) Z tohoto důvodu je zásadní, že pojem neslučitelnosti, o jakém pojednávám, se o žádné logické zákony neopírá, ale stojí v jejich základě.

Vrátím-li se tedy k "propozičnímu obsahu, který je v rozporu se vztahem neslučitelnosti", pak mi to nedává větší smysl než "role pěšce, která je v rozporu s pravidly šachu". Co by to mělo být? Role pěšce je pravidly šachu konstituována, takže říkat o ní, že je s těmito pravidly v rozporu, nedává větší smysl než říkat, že je nějaký starý mládenec ženatý. A totéž platí, zdá se mi, o propozičním obsahu – ten je konstituován zákony logiky (které zase, podle mne, stojí na vztazích neslučitelnosti).

Jaroslav Peregrin